

Олександр Самойленко

**НІЖИНСЬКІ КОРЕСПОНДЕНТИ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО
(ДО ПРОБЛЕМИ НАУКОВИХ ТА ОСОБИСТИХ ЗВ'ЯЗКІВ
М.ГРУШЕВСЬКОГО З ВЧЕНИМИ НІЖИНСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ
ОСВІТИ У 20-Х — НА ПОЧ. 30-Х РР. ХХ СТ.)**

В українській історичній науці кінця ХХ — початку ХХІ ст. мабуть жодна з особистостей не привертає такої підвищеної уваги, як Михайло Сергійович Грушевський. Нині життя, діяльність і творча спадщина М. Грушевського стала об'єктом глибокого вивчення. У цьому напрямку наукового дослідження написані десятки монографій, сотні статей, тез, захищені численні дисертації, опубліковані документи і епістолярія, створено цілісний напрямок — грушевствознавство. Разом з тим, особистість Михайла Грушевського настільки багатогранна, а місце і роль в новітній українській історії настільки вагоме, що ще не одне покоління сучасних дослідників зможе віднайти для себе тему в науковій спадщині видатного вченого. У межах цього напрямку пропонуємо розвідку про взаємини фундатора української історичної науки з вченими Ніжинської вищої школи у 20-х — на початку 30-х років ХХ ст.

У 90-х роках ХХ ст. — на початку ХХІ ст. з'явилась ціла низка досліджень, які в тій чи іншій мірі стосуються різних аспектів двосторонньої співпраці. До них належать, по-перше, узагальнюючі праці про життя і наукову діяльність Михайла Грушевського, в яких згадуються окремі імена істориків Ніжина, з якими вченого звела доля на дослідницькій ниві. Ці праці лише окреслюють окремі напрямки подальшої розробки проблеми щодо зв'язків між академіком і його провінційними колегами [1]. По-друге, це статті, присвячені діяльності М. Грушевського у розбудові української історичної науки, в якій брали активну участь професори і наукові працівники ніжинського навчального закладу [2]. По-третє, це розвідки бібліографічного характеру, в яких є згадки або посилання на окремих вчених чи їх праці та прямі або побічні зв'язки з фундатором історичної науки в Україні й

установами, керованими ним [3]. По-четверте, це безпосередня співпраця М. Грушевського з навчальним закладом і науковими інституціями [4]. По-п'яте, це аналіз двостороннього листування між вченими Ніжина та Михайлом Сергійовичем [5]. Незважаючи на нібито значну кількість досліджень у даному напрямку, проблема — Михайло Грушевський і науковці Ніжинської вищої школи — у всьому її розмаїтті, ще далека від остаточного розкриття, бо всі попередні розвідки, включаючи дану, лише торкаються її окремих аспектів.

Тісні наукові контакти і особисте спілкування М. Грушевського з професорами Ніжина М. Соколовим, М. Бережковим, І. Турцевичем, В. Ляскоронським, В. Пискорським та ін. були закладені вже в дореволюційний час, але найбільш плідний період зв'язків вченого з науковцями Ніжинського інституту народної освіти розпочався з повернення Михайла Сергійовича з еміграції у березні 1924 р. Очоливши Історичну секцію УАН та Науково-дослідну кафедру історії України, академік залучив до їх роботи ніжинських науковців М. Петровського, А. Єршова, К. Штеппу, В. Ляскоронського та ін. У часописах «Україна», «Записки історичної секції ВУАН», «Записки історико-філологічного відділу УАН», які редагував М. Грушевський, з'явилися чисельні праці професорів-істориків та філологів НІНО.

Ніжинські вчені з великою повагою ставились до діяльності провідника історичної науки, до його творчого доробку. Про це свідчить і та активність, з якою колектив інституту відгукнувся на ініціативу УАН відмітити ювілей М. Грушевського. Професори В. Ляскоронський, М. Петровський, А. Єршов, О. Покровський, К. Штеппа, Є. Рихлик, Г. Ільїнський надіслали свої вітання та праці до «Ювілейного збірника на пошану академіка М.С. Грушевського з нагоди його 60-ї річниці життя та 40-х роковин наукової діяльності». Ювіляр тепло відгукнувся на ці привітання: «Високоповажні, складаю Вам свою щирю подяку за надіслане мені привітання й побажання на день мого ювілею. З глибокою пошаною академік Грушевський. 5.Х.1926 р.» [6, 86].

Налагоджується у цей час і ділове листування, пов'язане з проведенням різнобічних наукових заходів, користуванням окремими книгами із бібліотеки Ніжинського інституту тощо. Про це свідчать два листи Михайла Сергійовича, що випадково збереглися в ніжинському архіві. У листі від 30 червня 1928 року зазначалося: «Археографічна комісія прохає не

одмовити відслати їй для наукового використання рукопис «Александрія», що зберігається в бібліотеці за № 34. Як тільки мине потреба в тому рукописі, його негайно буде повернуто» [7, 93]. В іншому листі академік звернувся з іншим проханням: "Прошу вторично ласкаво потрібну для занять Секції книгу Латиніна «Материалы истории Земских Соборов», — вона є у вашій бібліотеці. Потрібна вона буде протягом двох місяців і потім буде повернена. Може схочете передати через М.Н. Петровського, який буде їхати до Києва» [8, 95].

Зберіг тісні зв'язки Михайло Сергійович і з професором І.Г. Турцевичем. Саме останній став своєрідним ланцюжком між життєвою і творчою долею двох видатних вчених-академіків М. Грушевського та К. Харламповича, який жив у будинку ніжинського професора з 1927 по 1931 р.

Після обрання Костянтина Васильовича Харламповича в 1919 р. академіком Української академії наук його було заарештовано, і він з 1924 р. по 1927 р. перебував на засланні у Тургайському краї. М. Грушевський вів з ним інтенсивне листування [9], турбувався про його звільнення, а після закінчення терміну запросив приїхати до Києва. На жаль, місця для роботи В. Харламповичу в Академії наук не знайшлося, і він змушений був у 1926 р. поїхати до Ніжина, де йому директор інституту обіцяв посаду на кафедрі історії. Втручання певних посадових осіб у справу академіка привело до того, що йому відмовили в роботі. К. Харлампович оселився в будинку професора І. Турцевича. У 1929 році Костянтина Васильовича очікував тяжкий удар: на початку року померла його дружина Віра Петрівна, а потім, у зв'язку з черговою академічною чисткою, за пропозицією наркома освіти М. Скрипника, його «формально виключили з лав академіків» [10, 381]. М. Грушевський продовжував підтримувати вченого у цей складний для нього час, намагався допомогти йому матеріально, замовляючи рецензії до збірника "Україна".

К. Харламповича в Ніжині зацікавила тема, пов'язана з життям і діяльністю місцевої колонії греків, яка була заснована ще в XVII ст. Вчений поділився своїми думками з М. Грушевським, який підтримав ідею про написання ґрунтовної наукової праці. Підсумком роботи К. Харламповича в цьому напрямі став «Нарис з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.)». Перша частина праці була надрукована в «Записках історико-філологічного відділу ВУАН» і отримала схвальний відгук М. Грушевського. На жаль, останні розділи не побачили світу і залишились в архіві вченого.

Про характер відносин між М. Грушевським та К. Харламповичем більш детально розкрито у кількох статтях, в яких подаються і деякі листи, що зберігаються у ніжинському архіві [11].

М. Грушевський був зацікавлений у тому, щоб залучити до рецензування наукової продукції якомога більше людей. Тому він звертається не тільки до К. Харламповича, а й до інших вчених, зокрема до М. Петровського, К. Штепи, А. Єршова, Д. Абрамовича. До речі, уже в цей час співробітники ГПУ уважно стежили за зв'язками М. Грушевського, і ніжинці фігурували серед інших у їхніх донесеннях. В одному з них читаємо: «Вплив Грушевського поступово починає поширюватись по всій Україні. У різних містах, особливо в академічних центрах, у Грушевського з'являються «свої люди», в тому чи іншому відношенні від нього залежні. У Харкові: Ковалевський, Левицький, Судима, Бузескул, О. Шамрай та інші. У Ніжині: Петровський, Єршов, Штепа — молоді науковці, які подавали певні надії...» [12, 34-35].

М. Грушевський намагався залучити ніжинців до роботи в збірнику «Україна», спрямовував у цьому напрямі і їх співпрацю. Про це свідчать і його листи до К. Харламповича та інших науковців: «Дорогий Кость Васильович! Дістав Вашого листа і рецензію на Ленінградський Наук. зб. Прошу Вас взяти участь в організації рецензійного відділу "України" взагалі, разом з Дмитром Абрамовичем, Михайлом Неоновичем Петровським, Олексієм Івановичем Покровським, Анатолієм Григоровичем Єршовим, Костянтином Теодосієвичем Штепою, — а може й іншими, як проф. Рихлик, Турцевич і ін. В жовтні може ми зберемо тут конференцію в сій справі, але часом прошу приступити до діла, а саме — разом з тими, що я назвав — зліпити приблизний список статей, книг і журналів, котрі Ви б уважали за потрібне, щоб їх зрецензувати в Україні...» (лист від 10 серпня 1928 р.) [13, 55].

Листи М. Грушевського, адресовані К. Харламповичу та іншим ніжинцям, носять методично-повчальний характер. Він указував не лише на праці, які слід було прорецензувати, а й сам підхід до написання відгуку, дбаючи про розширення жанру критичної статті. Подаємо тут ще один лист М. Грушевського, в якому йдеться про вчених регіону. Він адресований академіку К. Харламповичу:

«Дорогой Кость Васильович! Дістав Вашого листа, дякую за щирю охоту попрацювати Вам і всім, хто до того береться. Але може Ви не завважили того, що я просив зробити — списати, що ніжинські

співробітники вважають вартим обговорення. Найкраще почати від журналів, які отримуються в Ніжині, нових книг, які отримані там, в другу чергу — чого нема, але варто б по гадці те обговорити. І тоді означити, що з того могли б обговорити ніжинці. (Нехай би на карточках написали заголовки журналів, книг і статей, котрі признають вартими обговорення, і потім сі карточки зложити разом).

Важно зложити хоч невеликий, але охочий гурток людей, готових прийняти на себе обговорення кожного видання, що потрібно обговорити відповідно загальному планові. Такий гурток зложився у Львові, як я організував «Записки» в 1890-х рр., і їх бібліографічний відділ був найкращим, що було коли-небудь на Україні. Я сподіваюсь, що в Києві сеї осені також буде кілька, але багато покладають на ніжинців, а також на одеситів; коли буде хоч 2-3 чоловіки, котрим можна буде доручити все що буде потрібно, се буде велика поміч. Саме я вже не можу брати на себе того, що проробив в 1890-х рр. Але сподіваюсь, що гурток мене замінить.

14.Х. хочемо зібрати робочу нараду співробітників України й Істор. секції (в програмі — організація бібліографії, досліди старої історії України й укр.-молдов. відносини в історії, фольклорові). Секція заладить дирку. Сподіваюсь, що приїде і кілька ніжинців. Там обговоримо детальніше.

Щирий привіт від усіх нас Вашій дружині і Вам. Ваш М. Г.» [14, 58].

Не припинялися взаємозв'язки професорів та викладачів НІНО з М. Грушевським і після його вимушеного від'їзду до Москви. У справі-формулярі на М. Грушевського №7537, що міститься у Державному архіві СБУ, є свідчення і про зустрічі академіка з ніжинцями.

У повідомленні таємного Інформатора від 30 січня 1930 р. описується епізод: «Грушевський, розмовляючи із Штепою конфіденційно в себе на квартирі, після повернення останнього з Харкова, цікавився між іншим, в «якому стані процес» СВУ, однак нічого про це не говорив. Як і завжди, нині жалівся на «утиски» [15, 82].

Через півроку у документах ГПУ з'являється запис, в якому відбито новий етап у діяльності М. Грушевського, що розпочався восени 1930 р. Пристосовуючись до обставин, він, за твердженням авторів одного з документів, прагне всіляко використовувати як марксиста

К. Штеппу, доручаючи йому різні доповіді, радиться з ним [16, 48]. Сьогодні, завдяки публікаціям Юрія Шаповала та Ігоря Верби, стала відома роль Костя Штеппи, в трагічній долі родини Грушевських [17].

На жаль, цькування й гоніння М. Грушевського та його послідовників не дали розширити взаємовідносини з ніжинцями, які б сприяли розквіту української історичної науки. Безумовно, дана розвідка висвітлює далеко не всі факти наукових та особистих взаємин ученого з науковцями Ніжинської вищої школи, але це дослідження, на думку автора, дасть змогу поглибити і розширити пошуки в цьому напрямі.

Література

1. Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності. — К.: Укр. видавнича спілка, 2002; Грушевський М. Щоденник (1888—1894 рр.). / Упор. Леоніда Зашкільняка. — К.: АТ «Книга», 1997; Винар Любомир. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації /Статті і матеріали/. — Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995; Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — К., Кембридж, 1991; Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — К.: Веселка, 1992; Академік М.С. Грушевський. Матеріали до бібліографії. 1914—1934 рр. // Уклав Б. Грановський. — К., 1991. — Вип. 1; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — К. [б.в.], 1993; Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти. — К.: Четверта хвиля, 1996.

2. Дашкевич Я. Михайло Грушевський і початок організації української науки // Вісник АН УРСР. — 1991. — № 9; Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934). 3 нагоди 125-ліття від дня народження // Силуети епох. — Дрогобич, 1992; Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думка про третю і останню добу історика (1924—1934) // Український історик. — 1996. — № 1—4; Зашкільняк Л. Історична концепція М. Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку ХХ ст. // Вісник ЛДУ. — Серія історична. — Львів, 1997. — Вип. 32; Щербань Т. Фундатори УНТ. — К., 1992; Юркова О.В. Діяльність науково-

дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). — К.: [б.в.], 1999.

3. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. — К.: Наук. думка, 1993. — 416 с.; її ж. Історія України: У 2-х т. — К.: «Либідь», 1993. — Т. 1; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: [б.в.], 1993. — 321 с.; Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001. — 560 с.; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К.: Україна, 1996; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа УНЦ і останні роки (1931—1934). — К.: Україна, 1999.

4. Самойленко О.Г. М.С. Грушевський та Ніжинська вища школа: до проблеми творчих та наукових зв'язків // Наукові записки НДПІ. Вип.1. — Ніжин, 1997. — С. 82—84; його ж. Михайло Грушевський і Ніжинська вища школа // Рідна школа. Спеціальний випуск.- 2000, серпень. — С. 46—48; його ж. Історіософія М.С. Грушевського та його взаємини з Ніжинською вищою школою // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції (травень 1996). — Ніжин, 1997. — С. 88 — 98. (Співавторство із Л.В. Таран).

5. Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака. — Т.1. — Львів—Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1997; «Ваш люблячий... М. Грушевський» (Маловідомі документи з родинного архіву) / Публ. М.А. Панової і О.Б. Пантюхова // Архіви України. — 1996. — № 1-3; Гирич І. Архів М. Грушевського // Київська старовина. — 1992. — № 1; Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен, 1992; М. Грушевський: між історією і політикою (1920—1930-ті роки. Збірник документів і матеріалів. / Ред.кол.: П.С. Сохань, Г.В. Боряк, І.Б. Гирич, В.М. Даниленко, Р.Я. Пиріг; Ін-т укр. архіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. — К.: [б.в.], — 1997.

6. Таран Л.В., Самойленко О.Г. Історіософія М.С. Грушевського та його взаємини з Ніжинською вищою школою // Історія та культура Лівобережжя України. — Київ-Ніжин, 1997.

7. Філіал Чернігівського державного обласного архіву у Ніжині (далі — ФЧДОАН), ф. 427, оп. 1, спр. 671, арк. 93.

8. Там само, спр. 674, арк. 95.

9. Там само, спр. 356.

10. Справа академіка К.В. Харламповича. Публ. документів, передм. та комен. Олександра Морозова // Сіверянський літопис. — №1. — 2000. — С. 71-87.

11. Чернухін Є.К. Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела // Історичні зошити. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998.

12. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал; НАН України, СБУ, Українське історичне товариство. — К.: «Україна», 1996; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: [б.в.], 1993. — С. 185-186.

13. ФЧДОАН, ф. 6214, оп. 1, спр. 1.

14. Там само.

15. Пристайко Я., Шаповал Ю. Вказ. прац.

16. Самойленко О.Г. Михайло Грушевський і Ніжинська вища школа // Рідна школа. — 2000. — № 8.

17. Шаповал Юрій. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001; Верба Ігор. Кость Штеппа // Український історичний журнал. — № 3. — С. 97-112; — № 4. — 98 с.